

המרכיב העברי-ארמי בידיש: תורת הצורות ותורת המשמעות

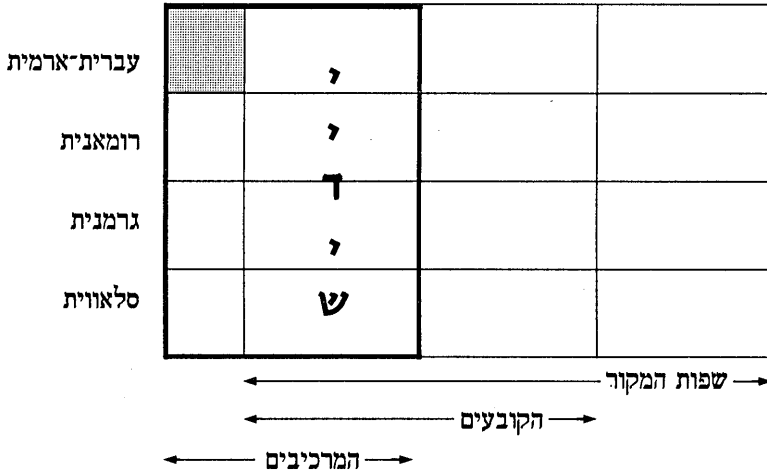
1. מבוא

אחת התכונות הבולטות, המאפיינות את המבנה של לשונות היהודים בכלל ושל היידיש בפרט היא היותן שפות היתוך. לפי וויינרניך אנו מבחינים בין שפות מקור (שמעל צוואַרגשפראַכן), קובעים (דעטערמינאַנטן) ומרכיבים (קאָמפּאָנענטן).¹ שפות מקור הן שפות או קבוצות שפות, אשר מהן נגזר חומר הגלם להיתוך; ליידיש יש ארבע שפות מקור: עברית-ארמית,² רומאנית, גרמנית וסלאווית. מסיבות היסטוריות או תרבותיות שונות, לא היה חלק מסוים מן החומר של שפות המקור ברשות היהודים; חלקים של שפות המקור אשר יכלו, באופן תיאורטי, להיכנס ליידיש מכונים "קובעים".³ חלקים של הקובעים אשר נכנסו ליידיש בפועל,

* מאמר זה מבוסס על עבודה שכתבתי במסגרת הסמינריון "יסודות עבריים וארמיים בלשונות הדיבור של קהילות ישראל" של פרופ' שלמה מורג בשנת תש"ן, ולאחר מכן דנתי בה בסמינריון "המרכיב העברי בלשונות היהודים" של פרופ' משה בראשר בשנת תשנ"ב. חובה נעימה היא לי להודות למורי פרופ' מורג, על כך שעורר בי התעניינות בחקר המרכיב העברי-ארמי בלשונות היהודים בכלל וביידיש בפרט, ולפרופ' בראשר על הערותיו המאלפות במסגרת הסמינריון ועל המלצתו לפרסם עבודה זאת. תודה מיוחדת נתונה לד"ר מרדכי מישור, לד"ר משה טאובה, לגב' ורה סולומון ולמר מיכאל בורדין על הערות בעלות משקל על הנוסחה הראשונה של המאמר. לבסוף, חב אני תודה לפרופ' יחיאל שיינטוך, למר משה סביר (סוצקבר), למר יחיאל הדני, למר משה ואלדמן ולרעייתו רבקה, על כך שסייעו בידי כאינפורמנטים בתחום תורת המשמעות. הדוגמאות ביידיש רשומות לפי הכתיב התקני של יו"א, והמבטא (IPA) והגלוסות נתונים רק במקרה הצורך.

1. ראה וויינרניך, 1973, באַנד 1, עמ' 32-33.
2. יש כינויים אחרים כגון שמית, לשון הקודש (לשון-קודש) או סתם עברית. אנו משתמשים בכינוי עברית-ארמית למושג לפי וויינרניך, 1971.
3. הקובע העברי-ארמי מכונה גם לשון-קודש ממש "whole Hebrew" וויינרניך, 1973, באַנד 2, עמ' 15.

מכונים "מרכיבים"⁴ בעקבות תהליך ההיתוך והתפתחויות פנימיות בתוך היידיש חלו במרכיבים האלה שינויים אשר אינם מצויים בקובעים. ניתן לתאר את היחס בין שפות המקור, הקובעים והמרכיבים כדלקמן:

ישנם היבטים נבדלים לחקר המרכיב העברי-ארמי ביידיש. במחקר זה, אין בכוונתנו לטפל בכל היבטיו, אלא נתרכז במיון של התפתחויות מורפולוגיות וסמנטיות במרכיב העברי-ארמי (החלק המסומן בשחור בתרשים שלעיל), לעומת הקובע העברי-ארמי ביידיש. זאת לאור העובדה שמיון מסוג זה טרם נעשה בצורה מקיפה, אם כי במספר מחקרים מוזכרות, באופן ספורדי, כמה תכונות מורפולוגיות וסמנטיות המבדילות בין המרכיב העברי-ארמי לבין הקובע העברי-ארמי ביידיש.⁵

4. המרכיב העברי-ארמי מכונה גם כן אינגעשמאָלצן לשון-קודש "merged Hebrew" (ווינרניך, 1973, באַנד 2, עמ' 5).

5. על התפתחויות מורפולוגיות ראה בוימגרסן, 1990, עמ' 22-23; בירנבוים, 1922, עמ' 32-43, 49-53; הנ"ל, 1979, עמ' 82-93; הרשב, 1990, עמ' 27-49; ווינרניך, 1961-1960, עמ' 28-35; הנ"ל, 1971, עמ' 792-793; ווינרניך, 1940, עמ' 91-95; הנ"ל, 1973, במקומות שונים בספר; וייסברג, 1988, עמ' 191-192; טביוב, 1923, עמ' 228-230; מאַרק, 1958; פלקוביץ', 1984, עמ' 714-712; קוטשר, 1982, עמ' 273-276 וכו'; וקסלר, 1971, 1980 מטפל בתצורת הפועל באמצעות מבנה פריפרסטי. על התפתחויות סמנטיות ראה בירנבוים, 1922, עמ' 53-55; הנ"ל, 1979, עמ' 58-59; הרשב, 1990, עמ' 27-49; ווינרניך, 1973, במקומות שונים בספר; קוטשר, 1982, עמ' 276-278 וכו'.

רוב החומר המוזכר להלן נלקח מהמילונים הללו: האַרקאָווי (1928), וויינרביך (1968) וספיוואַך-יהואש (1911); כמו כן נעזרתי באינפורמנטים בנוגע לקביעת המשמעות.

2. תורת הצורות

תורת הצורות⁶ מתחלקת בדרך כלל לשני תחומים עיקריים, דהיינו לנטייה, שעניינה יחסים בין צורות דקדוקיות שונות של אותן לקסמות, ולתצורת המלים, שעניינה יחסים בין לקסמות שונות הקשורות זו בזו בצורותיהן; תצורת המלים מתחלקת אף היא לגזירה (תצורת צורן עצמאי + צורנ'ים] צומד'נים]) ולהרכבה (תצורת צורן עצמאי + צורן עצמאי). בהמשך נדון בשינויים בכל אחד משלושת התחומים האלה לפי מעורבותם או אי-מעורבותם של המרכיבים האחרים. בתצורת הפועל נטפל בנפרד.

2.1 שינויים בנטייה

2.1.1 שינויים שמעורב בהם רק המרכיב העברי-ארמי

2.1.1.1 שינויים בסיומת הנקבה

בדרך כלל, צורת הנקבה של מלים ממוצא עברי נוצרת בעזרת ה-א או ת כגון אַלמן: אַלמנה,⁷ מיוחס: מיוחסת וכו'. אך יש מספר ניכר של מקרים שבהם צורת הנקבה נוצרת בעזרת טע (> תָא בארמית):

* אַביון: אַביונטע, אַבֿל: אַבֿלטע, אַכור: אַכורטע, אַפּוטרופס: אַפּוטרופסטע, בעל-הבית: בעל-הביתטע, בעלן: בעלנטע, גבאי: גבאיתע, גדלן: גדלנטע, גזלן: גזלנטע, גיבור: גיבורטע, גנב: גנבטע, גר: גרטע, דבר-אחר: דבר-אחרטע, דלפון: דלפונטע, וותרן: וותרנטע, חון: חונטע, חבר: חברטע, חונף: חונפֿטע, ידען: ידענטע, יורש: יורשטע, יחסן: יחסנטע, כלב: כלבטע, כעסן: כעסנטע, לא-יוצלה: לא-יוצלהטע, מבין: מבֿינטע, מומחה: מומחהטע, מופקר: מופקרטע, מחבר: מחברטע, מטורף: מטורפֿטע, מכניס-אורח: מכניס-אורחטע, ממזר: ממזרטע, ממלא-מקום: ממלא-מקומטע, מנדב: מנדבטע, מנווול: מנווולטע, משרת: משרתטע, נואף: נואפֿטע, נזיר: נזירטע, ענוו: ענווטע, עקשן: עקשנטע, ערל: ערלטע, פזרן: פזרנטע, פחדן: פחדנטע, פיקח: פיקחטע, פריץ: פריצטע, פשרן: פשרנטע, קבצן:

6. המיון שלהלן מושפע רבות מן הפורמולציה של וויינרביך, 1973, באנד 2, עמ' 313-320.

7. הנקודתיים בין הערכים במאמר זה מציינות תלות של הערך השני בראשון (במקום החץ המקובל), חוץ מסעיף 2.2 להלן.

קבצנטע, קונה: קונהטע, קמצן: קמצנטע, קפדן: קפדנטע, רגזן: רגזנטע, רשע: רשעטע, שדכן: שדכנטע, שומר: שומרטע, שותף: שותפטע, שתדלן: שתדלנטע. יש כמה צורות המסומנות סימון כפול, דהיינו הן ב־(י)ת הן ב־טע: * מחותן: מחותנתטע, משומד: משומדתטע, נגיד: נגידיתטע, פלוני: פלוניתטע.

2.1.1.2 שינויים בסימנת הרבים

יש שמות שצורת הרבים מצוינת בהם ב־ים, בניגוד ל־ות שבקובע העברי־ארמי: * מקור: מקורים, טלית: טליתים, טעות: טעותים,⁸ שבת: שבתים, שחרית: שחריתים, תכלית: תכליתים, תמצית: תמציתים, תענית: תעניתים. או מקרים הפוכים, שהיא מצוינת בהם ב־ות, בניגוד ל־ים שבקובע העברי־ארמי: * היזק: היזקות.

תופעה מעניינת היא צורת הרבים של כמה מהצירופים המורכבים משם עצם ומשם תואר או משני שמות עצם (סמיכות); הצירופים שלהלן מתנהגים כמלה אחת מבחינה סינכרונית, ובסוף היחידות מתוספת סיומת הרבים ים: * יום־טוב: יום־טובים, עונג־שבת: עונג־שבתים, פסק־דין: פסק־דינים. או סיומת הרבות זת:

* דין־תורה: דין־תורות, חוטה־השדרה: חוטה־השדרות, שנה־טובה: שנה־טובות. יש מקרים שצורת היחיד וצורת הרבים משקפות שתי צורות נפרדות של הקובע העברי־ארמי (סופלציה):

* הרוגים – הורג "הרוג", לומדים⁹ – למדן "למדן", מוסרים – מסור "מוסר", עשירים – עושר "עשיר", שלוחים¹⁰ – שליח "שליח".

2.1.1.3 שינויים במין הדקדוקי

קיימים ארבעה סוגים של שינויים במין הדקדוקי כדלקמן:

זכר בקובע העברי־ארמי < נקבה במרכיב העברי־ארמי; רוב המלים הדו־הברתיות המסתיימות ב־[e] לפי ההיגוי בידיש:

* גזע, זרע, טבע, כלי, מורא, מיקווה, מראה, משקה, משא, עינוי, פלא, פרי, רגע, שפע.

זכר בקובע העברי־ארמי < סתמי במרכיב העברי־ארמי; כמה מהמלים המסתיימות בעיצור:

* בית־דין, הקדש, מזומן, מזל, עוף, קול, רוב.

8. בנוסף לטעותים יש צורת רבים טעותן; ראה סעיף 2.1.2.2.

9. בנוסף ללומדים יש צורת רבים סדירה למדנים.

10. בנוסף לשלוחים יש צורת רבים סדירה שליחים.

נקבה בקובע העברי-ארמי < זכר במרכיב העברי-ארמי; מספר מלים חד-הברתיות או דו-הברתיות המסתיימות ב-[is], ב-[es], ב-[as], ב-[os] או ב-[us] ועוד כמה מלים בודדות:

* אבן-בוהן, אבן-טוב, אבן-נגף, אמת, בדיקת-חמץ, ברית, דלות, דרך, דת, זכות, חצות, טלית, יד, כוס, מהות, עדות, רשות, שבת, תכלית, תענית.

נקבה בקובע העברי-ארמי < סתמי במרכיב העברי-ארמי; רוב המלים הרב-הברתיות המסתיימות ב-ות ועוד כמה מלים בודדות:

* אבלות, אחרות, אחריות, איכות, אכזריות, אריכות-ימים, בדחנות, בקיאות, בת-קול, גשמיות, דבקות, השתדלות, התבודדות, התבוננות, התחייבות, התלהבות, התנגדות, התנצלות, התפעלות, זהירות, חזנות, חרוסת, חשיבות, טיפשות, יכולת, כמות, כשרות, לשון, מלכות, סבלנות, עניויות, עשירות, צניעות, שייכות, תרבות.

2.1.1.4 שינויים במספר

כמה מלים המופיעות כמושגים ברבים גרידא משמשות בקובע העברי-ארמי כיחיד, ויש להן אפילו צורות רבים (להוציא את המלה רחמים):¹¹

* ארבע-כנפות, חילוקי-דעות, פנים, ראשי-תיבות, רחמים, שמועס (> שמועות), תנאים.

2.1.2 שינויים שמעורבים בהם גם המרכיבים האחרים

2.1.2.1 שימושים בפורמנטים של המרכיב העברי-ארמי במרכיבים האחרים

מלים ספורות השייכות למרכיבים האחרים נושאות סיומת של המרכיב העברי-ארמי לציון הנקביות:

* איזל "חמור": איזלטע, פויער "איכר": פויערטע.

או לציון הריבוי:¹²

* דאקטער "רופא": דאקטוירים, טיזוול "שד": טיזוואלים, נאר "טיפש": נאראנים/נאראים, פויער "איכר": פויערים, קונדס [kúndes] "שובב, ליצן": קונדסים [kúndéjsim].¹³

2.1.2.2 שימושים בפורמנטים של המרכיבים האחרים במרכיב העברי-ארמי

יש תופעות הפוכות לתופעות האלה, דהיינו, סיומות הנטייה מהמרכיבים האחרים מתוספות לגזעים מהמרכיב העברי-ארמי לציון הנקביות בעזרת יין [n] מהמרכיב

11. ראה סעיף 2.1.2.2 להלן.

12. ציון הריבוי על ידי סיומת רבים עברית מלווה בשינוי תנועה האופייני לכמה מצורות הרבים מהמרכיב העברי-ארמי כמו בשכנים [xéjnim] > שכן [foxn].

13. המלה הזאת אינה ממוצא עברי, אף על פי שהיא כתובה כאילו הייתה ממוצא עברי.

הגרמני כמו בלערער "מוֹרָה": לערערין "מוֹרָה", או בעזרת יצע (לעומת יק) מהמרכיב הסלאווי כמו בנודניק "טרדן": נודניצע "טרדנית":

* מפֿונק¹⁴: מפֿוניצע, רבי: רביצין, חֶבֶר: חֶבֶר־טאַרין¹⁵ (= חֶבֶר־טע).

לציון הריבוי בעזרת ער כמו בוואַרט "מלה": ווערטער "מלים":

* פנים: פנימער, קול: קולער.

לציון הריבוי בעזרת (ע)ן כמו בייד "יהודי": יידן "יהודים":

* אבֿן-נגף: אבֿן-נגפֿן, אַחריות: אַחריותן, איכות: איכותן, אַכזריות: אַכזריותן, אַלף-בית: אַלף-ביתן, אמת: אמתן, אַרבע-פֿנפֿות: אַרבע-פֿנפֿותן, אַרֶן-קודש: אַרֶן-קודשן, בית-המיקדש: בית-המיקדשן, בית-הקֶברות: בית-הקֶברותן, בקיאות: בקיאותן, ברית: בריתן, בת-קול: בת-קולן, גבֿול: גבֿולן, גזר: גזרן, גט: גטן, גלות: גלותן, גמר: גמרן, דפֿק: דפֿקן, דרש: דרשן, הדס: הדסן, היכל: היכלען, המון: המונען, השתדלות: השתדלותן, התחייבות: התחייבותן, התנגדות: התנגדותן, התנצלות: התנצלותן, וולד: וולדן, חילוקי-דעות: חילוקי-דעותן, חן: חנען, טעות: טעותן,¹⁶ טעם: טעמען,¹⁷ יד: ידן, יבֿל: יבֿלן, ים: ימען, יריד: ירידן, כמות: כמותן, כרך: כרכן, כתב-יד: כתב-ידן, מבוּל: מבוּלען, מגן-דוד: מגן-דודן, מהות: מהותן, מחלוקת: מחלוקתן, מיוחסת: מיוחסתן, מלכות: מלכותן, סוף: סופֿן, סך-הכל: סך-הכלען, סכום: סכומען, סם: סמען, ראשית-יבות: ראשית-יבותן, רשות: רשותן, שמועס: שמועסן, שעה: שעהען, שעיר-לעזאָל: שעיר-לעזאָלען, תהום: תהומען, תחום: תחומען, תם: תמען.

לציון הריבוי בעזרת (ע)ס כמו בזיידע "סב": זיידעס "סבים":

* אבֿן-בוּחן: אבֿן-בוּחנס, אַלמן: אַלמנס, אַפֿיקומן: אַפֿיקומנס, בית-דין: בית-דינס, בית-עולם: בית-עולמס, בית-עלמין: בית-עלמינס, גזע: גזעס, גיהנום: גיהנומס, גן-עדן: גן-עדנס, הסכס: הסכמס, זכרון: זכרונס, זמר: זמרס, חותם: חותמס, חלל: חללס, טֶבֶע: טֶבֶעס, מגע-זמשא: מגע-זמשאס, מורא: מוראס, מישכן: מישכנס, ממלא-מקום: ממלא-מקומס, משא-זמתן: משא-זמתנס, נדן: נדנס, עולם: עולמס, פרעה: פרעהס, ציבור: ציבורס, רגע: רגעס, רושם: רושמס, שולחן: שולחנס, שפֿע: שפֿעס, תנאים: תנאימס.

14. הצורה מפֿוניצע נוצרה כתוצאה מהמטאנליזה מפֿונק [mefúnek] > מפֿור + ניק.

15. יש כאן ציון כפול של הנקביות, הן על ידי סיומת גרמנית ין הן על ידי סיומת ארמית טע, אשר עברה שינוי תנועה.

16. בנוסף לטעותן יש צורת רבים טעותים; ראה סעיף 2.1.1.2.

17. בנוסף לטעמען יש צורת רבים טעמים.

שינוי התנועה המאפיין את המרכיב הגרמני כמו בפֶּאָלֶק "עם": פֶּעֶלְקֶער "עמים" מתרחש בכמה מלים מהמרכיב העברי-ארמי בצורות הרבים:

* פנים [pónem]: פנימער [pénemer], קול [kol]: קולער [kéler].
בצורות ההקטנה:

* בעל-הבית [balebós]: בעל-הביתל [balebésl], עוף [of]: עופֶעֶלע [éjfele], פנים [pónem]: פימל [péneml], קול [kol]: קולכל [kelxl], רב [rov]: רבֶל [revl].
בדרך היתרון:

* חשוב [xósev]: חשובֶער [xéfever].

2.2 שינויים בגזירה¹⁸

2.2.1 שינויים שמעורב בהם רק המרכיב העברי-ארמי

2.2.1.1 גזירה לאחור

כמה מצורות היחיד נגזרו מצורות הרבים בתהליך גזירה לאחור על סמך זוגות רגילים של יחיד-רבים, כגון: תלמיד/תלמידים, תלמידה/תלמידות וכו':

* בייך "ביצה" > ביצים, בעל-חי "בעל חיים" > בעל-חיים¹⁹ "בעלי חיים", כנפֶע "אחת מארבע כנפות" > (אַרבע-)כנפֶות.

2.2.1.2 המרה (גזירת אנס)

יש כמה מלים או צירופים המשמשים בחלקי דיבר, השונים מאלה שבקובע העברי-ארמי; יש שמונה סוגי המרה:

שם עצם בקובע העברי-ארמי < שם תואר במרכיב העברי-ארמי:

* מיאוס "מכוער".

שם עצם בקובע העברי-ארמי < תואר פועל במרכיב העברי-ארמי:

* משמעות "כנראה".

18. אם ניקח בחשבון את העובדה שידיש היא שפת היתוך, טבעי שיש שפע של מלים הנגזרות מאלמנטים של שני מרכיבים או יותר. לא נדון אפוא במלים האלה במאמר זה. כדאי עם זאת לציין שיש מקרים רבים, שהגזעים בהם הם מהמרכיב העברי-ארמי והמוספיות מן המרכיבים האחרים (בעיקר מהמרכיב הגרמני, אך לפעמים גם מהמרכיב הסלאווי) כגון חֶבֶרשאַפֶט "חברות" > חֶבֶר, אומֶאחֶריות "חוסר אחריות" > אַחֶריות ועוד, אך אין שום מקרה הפוך, אלא אם כן לא נכלול כאן את שתי הדוגמאות הללו: בגוואַלד [bigváld] "בכוח", בגראַנדע [bigránde] "בחזקה"; לא ברור מה הסטטוס הסינכרוני של בִּי כאן, שהרי מלים כגון נמתֶב "בכתב" הן יחידות בלתי-פרידות מבחינה סינכרונית.

19. כנראה, הצורה בעל-חיים נחשבה כרבים בגלל ים שבטומך.

שם עצם בקובע העברי-ארמי < מלת חיבור במרכיב העברי-ארמי:

* משמע "יוצא ש-".

פועל בקובע העברי-ארמי < שם עצם במרכיב העברי-ארמי:

* ויִבְרַח "בריחה", ויהי "אסון", יהי "צו".

פועל בקובע העברי-ארמי < מלת חיבור במרכיב העברי-ארמי:

* טאַמער (> תאמר) "אם".

צירוף מלת יחס בקובע העברי-ארמי < שם עצם במרכיב העברי-ארמי:

* בימקום "ממלא מקום", בין-הזמנים "העת החופשית שבין זמני הלימוד", בין-השמשות "דמדומים", כנגד "מתנגד".

צירוף מלת יחס בקובע העברי-ארמי < מלת יחס ומלת חיבור במרכיב העברי-ארמי:

* בעת "בעת, כאשר", מחמת "בגלל, משום ש-", בשעת "בשעת, כאשר".

משפט בקובע העברי-ארמי < שם עצם במרכיב העברי-ארמי:

* אַני־מאמין "עיקרי האמונה", קיימא-לן "אמת שדופה".

2.3 שינויים בהרכבה²⁰

2.3.1 שינויים שמעורב בהם רק המרכיב העברי-ארמי

2.3.1.1 הרכבים שבהם האלמנט הראשון הוא הסומך

בהרכבים הבנויים מאלמנטים השייכים למרכיב העברי-ארמי גרידא, האלמנט הראשון הוא בדרך כלל הנסמך כגון ראָש־השנת. אך יש מספר הרכבים הבנויים לפי דגם המרכיב הגרמני, דהיינו, האלמנט הראשון הוא הסומך:

* גמרא-ניגון, דס-שונא, ישיב־בחור, פלל־ענינים, מוסר-ספֿר, מלוכה-אוצר, מלוכה-ראָש, מלופן-וואָו, רשי־כתב, שבת-גוי, שושן-פורים, שמורה-מצה, תל-פות, תרגום-לשון.

2.3.1.2 הרכבים אקסוצנטריים

יש הרכבים בודדים שאין בהם יחס של תלות בין שני האלמנטים:

* חתן-בחור, חתן-כלה, פרצוף-פנים, קינאה-שינאה.

20. מאותה סיבה שציינו בהערה 18, מיותר לומר שיש מספר רב של הרכבים, שבהם אחד משני האלמנטים המהווים אותם הוא מהמרכיב העברי והאחר ממרכיבים אחרים, כגון דירה-געלט "שכר דירה", וועלט-מלחמה "מלחמת עולם". הרכבים כאלה אינם נדונים כאן.

2.4 תצורת הפועל²¹

בדרך כלל, במגע לשוני, פעלים ניתנים פחות לשאילה מאשר שמות עצם או שמות תואר ועשויים יותר לקבל מוספיות וכו' של הלשונות השואלות לציון הפועליות; הוא הדין בידיש. אך על אף המגבלה המבנית הזאת, מספר ניכר של פעלים ממוצא עברי השתלבו בידיש בדרכים שונות. בסעיף הזה נטפל בנפרד בתצורת הפועל על כל גוניה וננסה למיין את דרכיה השונות.

2.4.1 באמצעות הנטייה (בהוספת סיומת הפועל) - (ע)(נע)ן מהמרכיב הגרמני

הדרך הראשונה לשלב פעלים ממוצא עברי במבנה הדקדוקי של הידיש היא באמצעות הנטייה, דהיינו, הוספת סיומת הפועל - (ע)(נע)ן מהמרכיב הגרמני לפעלים מהמרכיב העברי-ארמי. הפעלים המשמשים כגזעים לנטייה יכולים לנבוע מתוך אחד משלושה:

2.4.1.1 מהשורש (פ?)²²

* אַלען, אַסרן, גזלען, גנבענען, דברן, דרשענען, הרגענען, זרקען, חזרן, חלשן, חנפֿענען, חקרען, חתמענען, יכלען, ירשענען, כשרן, לקחענען, מסרן, פטרן, פסלען.

2.4.1.2 מהמקור

* מפּעל: לאמרן.

2.4.1.3 מבינוני-זכר-יחיד

* מפּעל: בוררן, גוססן, רודפֿן.

2.4.2 באמצעות הגזירה

פעלים עשויים להיגזר משמות עצם מהמרכיב העברי בהוספת סיומת הפועל - (ע)(נע)ן/עווען²³ עם הכינוי החוזר זיך או בלעדיו.

2.4.2.1 גזורי שם עצם (- זיך)

* בעל-הבית: בעל-הבתעווען "ניהל בית", גט: גטן "גירש", דאגה: דאגהן "דאג", דפֿק: דפֿקן "הידפֿק", חלום: חלומען "חלם", חשבון: חשבונען "חישב", טענה: טענהן "טען", יוֹבֿל: יוֹבֿלן "חגג יובל", לץ: לצעווען "התלוצץ", מבול: מבולען

21. כמו לפעלים מהמרכיב הגרמני, לעתים מתוספות להרבה מן הפעלים המוזכרים להלן תחליות פועליות כגון באַ-, אַאַר- או משלימים אדברביאליים (קאָנווערבן) כגון אויפֿ-, איבער-. דוגמאות לכך נמצאות בשפע (כגון: איבערחזרן, אַאַרמישפטן), אך לא נדון בזה כאן.

22. הקביעה הזאת אינה יוצאת מגדר הניחוש; אך אולי כדאי לצייין שהגזע של כל הפעלים האלה בנוי על דגם הגרמנית -CaCC.

23. התוכית 'עווען' היא מהמרכיב הסלאווי (השווה, למשל, -owa- בפולנית); ראה וקסלר, 1982.

"זרם", מוסר: מוסרן "נזף, הטיף מוסר", מישפט: מישפטן "שפט", סילוק: סילוקן "סילק", סם: סמען "הרעיל", ספֿקן: ספֿקן "הטיל ספק", עדות: עדותן "העיד", עצה: עצהן "יעץ", פגר: פגרן "מת (חיות)", רעש: רעשן "רעש", שדכן: שדכנען "שידך", שיכור: שיכורן "שתה באופן סדיר", שמד: שמדן "שימד", שמועס (> שמועות) שמועסן "שוחח".

2.4.2.2 גזורי שם עצם (+ זיך)

* בריה: בריהן זיך "הסתדר", הסכס: הסכמען זיך "הסכים", ח־ר: ח־רן זיך "התחבר", חידוש: חידושן זיך "התפלג", חכמה: חכמהנען זיך "התבדח", חקירה: חקירהן זיך "ספסר", ייחוס: ייחוסן זיך "התגאה בייחוס", יישוב: יישובן זיך "שקל, התייעץ".

2.4.3 באמצעות מבנה פריפרסטי

הדרך האחרונה, שהיא דרך המלך בשילוב הפעלים מהמרכיב העבריי-ארמי, היא באמצעות מבנה פריפרסטי,²⁴ דהיינו, בעזרת פועלי העזר זנין "להיות" ו-ווערן "להיעשות" עם הכינוי החוזר זיך או בלעדיו. הפעלים הנושאים את התוכן הלקסיקלי הם בינוני-זכר-יחיד (מבנינים פֿעל, פעול, נפעל, פיעל, פועל, התפעל, הפעיל, הופעל), או עבר-זכר-יחיד (מבניין נתפעל).²⁵ לפעמים, החלק הלקסיקלי הזה יכול להיות מורכב לא רק מבינוני גרידא אלא מבינוני וממושא או מצירוף תואר פועל (מעין אינקורפורציה), או משני פעלים בבינוני המחברים בוי"ז החיבור (מעין "serial verb").

2.4.3.1 בינוני-זכר-יחיד + זנין "להיות"

* פֿעל: בוגד זנין, גוֹבֶר זנין, גוזר זנין, גורם זנין, גורס זנין, דוחה זנין, דוחק זנין, דורס זנין, דן זנין, זוכה זנין, חולק זנין, חוקר זנין, חושד זנין, חל זנין, טובֿל זנין, טועם זנין, יוצא זנין, פולל זנין, מוחל זנין, מורד זנין, גואף זנין, נוגע זנין, נוטה זנין, סובֿל זנין, סומך זנין, סותה זנין, עוֹבֶר זנין, עולה זנין, עוסק זנין, עוקר זנין, ערבֿ זנין, פותר זנין, קובֿע זנין, קונה זנין, תופֿס זנין; בודק-חמץ זנין, טועם-טעם זנין, מוסר-מודעה זנין, מוצא-חן זנין, נושא-חן זנין, עוֹבֶר-שְׂבוּעה זנין, עולה-לגדולה זנין, עולה-דגל זנין, עוקר-מֶז-השורש זנין, פוגע-בכפֿוד זנין, פורץ-גדר זנין, פורש-בשמו זנין, פותר-חלום זנין, קונה-שם זנין, שואל-עצה זנין; חוקר-ודורש זנין.

24. ביתר דיוק, תצורת הפועל באמצעות מבנה פריפרסטי אינה שייכת למורפולוגיה גופא, אך למען השלמות כללנו את דרך התצורה הזאת יחד עם דרכים מורפולוגיות אחרות.

25. בנוגע לתפוצה של הבנינים, פועלי העזר והכינוי החוזר זיך, ראה וקסלר, 1981.

* ג פ ע ל : נהנה זין.

* פ י ע ל : מִבָּאָר זין, מְבוּזָה זין, מְבִטֵּל זין, מְבִיִּישׁ זין, מְבַלְבֵּל זין, מְגַדֵּל זין, מְגוּם זין, מְגִייר זין, מְגַלָּה זין, מְדַקְדֵּק זין, מְהַדְרֵר זין, מְהַנְהֵר זין, מְהַרְהֵר זין, מְוֹתֵר זין, מְזַכֵּה זין, מְזוּלָזֵל זין, מְזַנֵּה זין, מְחַבֵּר זין, מְחַדֵּשׁ זין, מְחַיֵּיב זין, מְטַהֵר זין, מְטַמֵּא זין, מְיַאֵשׁ זין, מְיַבֵּס זין, מְיַסֵּד זין, מְכַבֵּד זין, מְכוּוֹן זין, מְכַפֵּר זין, מְמַלֵּא זין, מְנַדְבֵּץ זין, מְנַצַּח זין, מְנַקֵּד זין, מְעוּרֵר זין, מְעַכֵּב זין, מְפַיֵּס זין, מְפָרְס זין, מְפָרְסֵם זין, מְפָרֵשׁ זין, מְצַמְצֵם זין, מְצַעֵר זין, מְצַרְף זין, מְקַבֵּר זין, מְקַדֵּשׁ זין, מְקַיֵּים זין, מְקַנָּא זין, מְקַצֵּר זין, מְקַרֵּב זין, מְרַמֵּז זין, מְשַׁלַּח זין, מְשַׁנֵּה זין, מְשַׁעֵר זין, מְשַׁמַּח זין, מְתַקֵּן זין; מְבַעֵר-חַמץ זין, מְבַקֵּר-חוּלָה זין, מְחַיֵּה-מֵתִים זין, מְחַלֵּל-זַיּוּג זין, מְחַלֵּל-שֶׁבֶת זין, מְחַלֵּל-שֵׁם זין, מְנַחֵם-אֶבֶל זין, מְקַבֵּל-בְּאֵהָבָה זין, מְקַבֵּל-פָּנִים זין, מְקַבֵּל-קִנְיָן זין, מְקַיֵּים-פֶּסֶק זין.

* ה ת פ ע ל : מְתַכוּוֹן זין, מְתַפַּלֵּל זין.

* ה פ ע י ל : מְאַרְיָךְ זין, מְבַחֵין זין, מְבַטֵּיחַ זין, מְדַרְיָךְ זין, מוּדָה זין, מוּדִיעַ זין, מוּלִיד זין, מוּסִיף זין, מְזַהֵיר זין, מְחַמֵּיר זין, מְחַרֵּיב זין, מְחַרִּים זין, מְטִיב זין, מְטַרִּיחַ זין, מְכַחֵשׁ זין, מְכַבִּיד זין, מְכַרִּיז זין, מְכַרֵּיעַ זין, מְלַשִּׁין זין, מְמַשְׂיךְ זין, מְסַבִּיר זין, מְעַבִּיר זין, מְפָסִיק זין, מְפָצֵיר זין, מְפַקִּיר זין, מְצַדִּיק זין, מְצִיל זין, מְצַלִּיחַ זין, מְקַפִּיד זין, מְקַרֵּיב זין, מְרוּוִיחַ זין, מְשַׁבִּיעַ זין, מְשׁוּוֵה זין, מְשַׁלִּים זין, מְשַׁפִּיעַ זין, מְשַׁתִּין זין, מְשִׁיג זין, מְתִיר זין; מוּצִיא-שֵׁם-רַע זין, מוּזְפִיר-נִשְׁמוֹת זין, מְכַנְסֵי-אוּרַח זין, מְלַמְדֵי-זִכּוֹת זין, מְסִיגֵי-גָבּוּל זין, מְעַבְּרֵי-נַחֲלָה זין, מְרַעִישֵׁי-עוֹלָם זין.

* ה ו פ ע ל : מוּטֵל זין.

2.4.3.2 בינוני-זכרי-יחיד + זין "להיות" + זין

* פָּעַל : טוּעָה זין זין, נוֹהֵג זין זין, נוֹקֵם זין זין; מוּסַר-נֶפֶשׁ זין זין, שׁוֹאֵל-עֲצָה זין זין.

* פ י ע ל : מְחַיֵּה זין זין, מְשַׁבֵּץ זין זין, מְפַלְפֵּל זין זין, מְרַחֵם זין זין, מְשַׁדֵּךְ זין זין; מְשַׁאֵל-עֲצָה זין זין.

* ה ת פ ע ל : מְשַׁתְּדֵל זין זין, מְתַגַּבֵּר זין זין, מְתוּוּדָה זין זין, מְתוּפַח זין זין, מְתַחִיב זין זין, מְתַחַתֵּן זין זין, מְתַעַסֵּק זין זין, מְתַקְנָא זין זין.

* ה פ ע י ל : מְקַדִּים זין זין.

2.4.3.3 בינוני-זכרי-יחיד + ווערן "להיעשות"

* פ ע ו ל : פֶּטוּר ווערן.

- * נפעל: נולד ווערן, ניגזר ווערן, ניזוק ווערן, ניכשל ווערן, ניפטר ווערן, ניצול ווערן, ניצמח ערן, נעלם ווערן.
 - * פועל: מבלבל ווערן, מגולגל ווערן, מקוים ווערן.
 - * התפעל: מתגלה ווערן.
 - * הופעל: מושווה ווערן.
- 2.4.3.4 עבר-זכר-יחיד + ווערן "להיעשות"
- * נתפעל: נסתלק ווערן, נשתומם ווערן, נתגלה ווערן, נתעלה ווערן, נתפעל ווערן, נתעשר ווערן.

3. תורת המשמעות

כתוצאה מתהליך ההיתוך והתפתחויות פנימיות, כפי שציינו בהתחלה, נוצרו מספר רב של מה שמכונה "faux amis" בין הקובע העברי-ארמי לבין המרכיב העברי-ארמי. יש שלושה תהליכים עיקריים אשר בעקבותיהם נוצרו המלים האלה, דהיינו, צמצום המשמעות, הרחבת המשמעות ומעתק המשמעות. להלן נדון בכל אחד מהם בקצרה.

3.1 צמצום המשמעות

בדרך כלל, משמעותן של המלים השאלות מצומצמת בלשון שואלת בהשוואה לזו שבלשון משאילה; קל וחומר בידיש, שהיא שפת היתוך. יש חמישה סוגים לצמצום המשמעות; מטבע הדברים, המשמעות מצטמצמת במרבית המקרים לתחום היהודי, והמלים המקבילות נטולות הקונוטציה היהודית לקוחות ממרכיבים אחרים, בעיקר מהמרכיב הגרמני או לעתים מהמרכיב הסלאווי. הסקירה הבאה אינה מתיימרת להיות ממצה אלא רק מייצגת.

3.1.1 הוספת התכונה [+ יהודי]

* אוהל "בניין על הקבר של איש חשוב"; אחד "אחדות אלוהים, המלה האחרונה לפני המוות (שמע ישראל)"; אָרון "ארון מתים, ארון הקודש"; בדיקה "בדיקת חיה נשחטת"; בימה "בימה בבית כנסת"; גלוח "יהודי שזקנו גולח נגד הלכה"; גלילה "גלילת ספר תורה אחרי קריאתו בבית הכנסת"; דף "עמוד של התלמוד"; יד "מחווה לקריאת התורה"; מיטה "מיטה למת"; מלמד "מורה בחדר"; משורר "זמר במקהלה של חזן"; סופר "סופר סת"ם"; ספֿר "ספר קודש"; עטרה "עטרה בטלית"; עליה "עלייה לקריאת התורה בבית כנסת"; קץ "קץ הגלות"; קרקע "חלקת אדמה

לקבורה"; שאלה "שאלה בענייני כשרות"; שולחן "שולחן בבית כנסת"; שירה "שירת שבת, שירת היים"; תבֵּה "תיבת נח".

3.1.2 הוספת התכונה [– יהודי]

* גלח "כומר נוצרי (במיוחד קתולי)".

3.1.3 הרעה

* אַוויר "סרחון"; כלבֵטע (> כלבתא) "אשה רעה".

3.1.4 הטבה

* בריה "איש זריז; עקרת בית זריזה".

3.1.5 הגבלה לאחת או לכמה מן המשמעויות שבקובע העברי-ארמי

* עבֵודה "עבודת אלוהים"; קריעה "חיתוך בגד לסימן אבלות"; שם "מוניטין, שם אלוהים".

3.2 הרחבת המשמעות

במקרים מעטים, המשמעות מורחבת במרכיב העברי-ארמי בהשוואה לקובע העברי-ארמי; המשמעות הנוספת יכולה להיות יהודית, שלילית או ניטרלית כדלקמן:

3.2.1 המשמעות הנוספת יהודית

* אורח "אורח (במיוחד מרחוק); אורח (עני) לשבת".

3.2.2 המשמעות הנוספת שלילית

* בהמה "בהמה, פרה, חיה; טיפשהו"; חזיר "חזיר, קמצן".

3.2.3 המשמעות הנוספת ניטרלית

* בחור "בחור, רווק"; חכמה "חכמה, בדיחה"; חידוש "חידוש, הפתעה"; יריד "יריד, מהומה"; תפֵיסה "תפיסה, בית כלא".

3.3 מעתק המשמעות

גם מעתק המשמעות הוא תופעה רווחת בלשונות שואלות וסיבותיו שונות; אנו מבחינים בחמשת הסוגים הבאים של מעתק המשמעות החל במרכיב העברי-ארמי ביידיש.

3.3.1 לשון נקייה

* דבֵר־אַחר "איש נתעב, חזיר".

3.3.2 מטאפורה

* פקריעת־ים־סוף "קשה מאוד".

3.3.3 הפרזה

* כמה "הרבה".

3.3.4 מכשיר < בן-אדם

* פלי-זמר "מנגן בכלי זמר".

3.3.5 מופשט < בן-אדם

* לַב־טוֹב "איש טוב לב"; מזג-טוֹב "איש טוב לב".

3.4 שונות

לבסוף, לפנינו מלים מספר אשר בהן חל שינוי משמעות, ואינן שייכות לסוגים

הנזכרים:

* בילבול "אשמת שקר, עלילה"; הקדש "מקום מלוכלך, בית חולים לעניים"; חברה "חבריא"; מערכה "מזל"; מציאה "מציאה"; עולם "קהל"; צלם "צלב"; שיבוש "דבר פעוט"; תכלית "מטרה מעשית"; 'תכלס'.

ביבליוגרפיה

שמות המחברים והחיבורים בידידי שוכתבו לפי הכתיב התקני של יוון א.

אַלטבאַוער, 1957 = מ' אַלטבאַוער, "מעטאַנאַליז פֿון העברעישע אַנטלייונגען אין יידיש", די גאַלדענע קייט 29 (1957), ז' 224-227.

J. Baumgarten, *Le yiddish*, Paris 1990 = 1990

S. A. Birnbaum, *Das hebräische und aramäische Element* = 1922
in der jiddischen Sprache, Leipzig 1922

S. A. Birnbaum, *Yiddish: A Survey and a Grammar*, = 1979
Toronto 1979

בן-נון, תשנ"א = י' בן-נון, "העברית שביידיש", לשוננו יז (תשנ"א), עמ' 139-144.
האַרקאַווי, 1928 = א' האַרקאַווי, יידיש-ענגליש-העברעישער ווערטערבוך, די צווייטע אויפֿלאַגע, ניו-יאָרק 1928.

J. Holm, *Pidgins and Creoles*, vols. 1-2, Cambridge = 1989-1988
1988-1989

הרשב, B. Harshav, *The Meaning of Yiddish*, Berkeley 1990 = 1990

- ווינגריץ, 1961-1960 = א' ווינגריץ, "העברית האשכנזית והעברית שביידיש: בחינתן הגאוגרפית", לשוננו כד (תש"ך), עמ' 242-253; כה (תשכ"א), עמ' 80-180, 196-57.
- ווינגריץ, 1968 = א' ווינגריץ, מאָדערן ענגליש-יידיש יידיש-ענגליש ווערטערבוך, ניו-יאָרק 1968.
- U. Weinreich, "Yiddish Language", *Encyclopaedia Judaica* = 1971 ווינגריץ, 16 (1971), pp. 789-798
- ווינגריץ, 1940 = מ' ווינגריץ, "יידיש", אַלגעמיינע ענציקלאָפּעדיע, י'דן ב (1940), ז' 23-90.
- ווינגריץ, 1973 = מ' ווינגריץ, געשיכטע פֿון דער יידישער שפּראַך, בענד 1-4, ניו-יאָרק 1973.
- J. Weissberg, *Jiddisch: Eine Einführung*, Bern 1988 = 1988 וייסברג,
- P. Wexler, "Some Observations of Structure in Language = 1971 וקסלר, "Contact", *Symbolae in Honorem Georgi Y. Shevelov*, Munich 1971, pp. 474-782
- P. Wexler, "Periphrastic Integration of Semitic Verbal = 1980 וקסלר, Material in Slavicized Yiddish and Turkish", M. Herzog et al. (eds.), *The Field of Yiddish*, vol. 4, Philadelphia 1980, pp. 432-473
- P. Wexler, "Jewish Interlinguistics: Facts and Conceptual = 1981 וקסלר, Framework", *Language* 57 (1981), pp. 99-149
- P. Wexler, "Slavization vs. De-slavization in Yiddish Verb = 1982 וקסלר, Formation", *Die Welt der Slaven* 27 (1982), pp. 359-381
- P. Wexler, "Yiddish - The Fifteenth Slavic Language", = 1991 וקסלר, *International Journal of the Sociology of Language* 91 (1991), pp. 9-150
- טביוב, 1923 = י"ח טביוב, "היסודות העבריים בזארגון", כתבי י"ח טביוב, ירושלים-ברלין 1923, עמ' 214-278.
- Y. Mark, "A Study of the Frequency of Hebraisms in = 1954 מאָרק, Yiddish", U. Weinreich (ed.), *The Field of Yiddish*, vol. 1, New York 1954, pp. 28-47
- מאָרק, 1958 = "מאָרק, "יידיש-העברעישע און העברעיש-יידישע נישטאַפֿונגען", ש' ביקל און ל' לעהרער (רעד'), שמואל ניגער-בוך, ניו-יאָרק 1958, ז' 124-157.
- מאָרק, 1978 = "מאָרק, גראַמאַטיק פֿון דער יידישער שפּראַך, ניו-יאָרק 1978.

- ספיוואַק-יהואש, 1911 = ח' ספיוואַק און יהואש, יידיש ווערטערבוך, ניו-יאָרק 1911.
 עלזעט, 1958 = "עלזעט, "שמועסן וועגן העברעיִש-ייִדיש און ייִדיש-העברעיִש", י
 מאַרק (רעד'), יודאָ א. יאָפֿע-בוך, ניו-יאָרק 1958, ז' 236-256.
- Э. Фалькович, "О языке идиш", М. А. Шапиро и др. = 1984
 פּלקוביץ, (ред.), *Русско-еврейский (идиш) словарь*, Москва 1984, стр.
 666-714
- פּערפֿערקאָוויטש, 1931 = נ' פּערפֿערקאָוויטש, העברעיִזמען אין ייִדיש, ריגע 1931.
 פּרילוצקי, 1938 = נ' פּרילוצקי, "וויכוח וועגן די העברעיִזמען", ייִדיש פֿאַר אַלע 1
 (1938), ז' 65-75.
- D. Katz, "Hebrew, Aramaic and the Rise of Yiddish", J. A. = 1985
 קאַץ, Fishman (ed.), *Readings in the Sociology of Jewish Languages*, Leiden
 1985, pp. 85-104
- קאַץ, 1986 = ד' קאַץ, "היסוד השמי בידיש: ירושה מימי קדם", הספרות 4-3/10
 (1986), עמ' 228-251.
- E. Y. Kutscher, *A History of the Hebrew Language*, = 1982
 קוטשר, Jerusalem 1982
- שטיינבוים, 1933 = י' שטיינבוים, "דער העברעיִשער עלעמענט אין ייִדיש: אַ פּרוּוו
 פֿון אַ ווערטער-סקאַלע", ייוואָ-בלעטער 5-3/5 (1933), ז' 304-328.
- שטיינבערג, 1949 = י' שטיינבערג, העברעיִזמען אין דער ייִדישער שפּראַך,
 וולאָצלאָוו 1949.